

Οικονομικές κρίσεις, κοινωνικές δυσπραγίες και δημοσιονομικές δυσκολίες στο Βυζαντινό Κράτος: Εκκλησία, κράτος και αστικές γαίες

Της Αμαλίας Κ. Ηλιάδη*

«Σύνοψη οικονομικής ιστορίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας»

Περιεχόμενα:

Τα δημοσιονομικά πλαίσια

Τα κύρια στοιχεία της κρίσεως

Η άμεση φορολογία

Η έμμεση φορολογία

Διάφορα τέλη – δικαιώματα

Η αναδιοργάνωση του κράτους από τους Κομνηνούς

Οι σκοτεινοί χρόνοι του Βυζαντίου

A) Τα στρατιωτικά κτήματα

B) Τα ιδιωτικά κτήματα

1) Τα δημοσιονομικά πλαίσια

Τα μέτρα του Διοκλητιανού και στη συνέχεια του Μεγάλου Κωνσταντίνου για τη θεραπεία της οικονομικής κρίσεως του 3^{ου} αι., είχαν δημοσιονομικό κυρίως χαρακτήρα: πρόκειται για νομισματικές και φορολογικές ιδιαίτερα μεταρρυθμίσεις. Το περιεχόμενο και οι μηχανισμοί του φορολογικού συστήματος και οι συνέπειες τους στις δομές όλων των τομέων της οικονομίας ήταν τέτοιες, ώστε ανοίγουν μια νέα ιστορική περίοδο, κατά την οποία ο κρατικός παρεμβατισμός αποτελεί έναν από τους κυριότερους παράγοντες της οικονομικής εξέλιξης της αυτοκρατορίας.

Το φορολογικό σύστημα του Διοκλητιανού έχει χωρίς αμφιβολία τις ρίζες του στη γενική κρίση και ιδιαίτερα στη δημοσιονομική αναρχία του 3ου αι. Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία τα έξοδα του κράτους αυξάνονται συνεχώς, ενώ τα έσοδα του ελαττώνονται. Πράγματι, με την ίδρυση πολλών διοικητικών περιφερειακών μονάδων (επαρχίες, διοικήσεις) και τον πολύπλοκο χαρακτήρα των υπηρεσιών της κεντρικής διοικήσεως και της αυτοκρατορικής αυλής,

οι απαραίτητες στρατιές των υπάλληλων γίνονται πολυπληθέστερες. Η άμυνα της αυτοκρατορίας, που απειλείται από παντού από τις βαρβαρικές επιδρομές, επιβάλλει την τεράστια αύξηση του στρατού, στηρίζεται όλο και περισσότερο στο μισθοφορικό σύστημα (υπολογίζεται ότι ο αριθμός διπλασιάζεται σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο). Τα οχυρωματικά έργα πολλαπλασιάζονται επίσης. Η διπλωματία της αυτοκρατορίας απέναντι στους απειλητικούς γείτονες στηρίζεται συχνά στην καταβολή μεγάλων χρηματικών ποσών με τη μορφή δώρων ή περιοδικών παροχών. Αντίθετα, η γενική κρίση, με την ελάττωση του πληθυσμού, κυρίως της υπαίθρου, την πτώση της παραγωγής, τον καλπάζοντα πληθωρισμό και τον εξευτελισμό του νομίσματος, τείνει να εξαφανίσει τα έσοδα του κράτους. Σ' αυτή την κατάσταση αποσκοπεί να αντιδράσει η δημοσιονομική πολιτική του Διοκλητιανού.

2) Τα κύρια στοιχεία της κρίσεως

Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η περίοδος, η οποία ακολουθεί τον θάνατο του Ιουστινιανού Α' (565) και ως την άνοδο του Λέοντος Γ' (717), χαρακτηρίζεται από την πολιτική αστάθεια και ανώμαλη παραγμένη πολιτική ζωή. Χωρίς αμφιβολία, η πολιτική κατάσταση της αυτοκρατορίας καθρεφτίζει μια έντονη κοινωνική ανισορροπία. Στη διάρκεια ενάμιση αιώνα δεκαπέντε αυτοκράτορες εναλλάσσονται στον θρόνο. Από αυτούς, μόνο οι πέντε ανεβαίνουν στον θρόνο μετά από τον φυσικό θάνατο του προηγούμενου αυτοκράτορα. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, η αυτοκρατορική αλλαγή ήταν αποτέλεσμα στρατιωτικών κινήσεων. Από τους δέκα αυτοκράτορες, οι έξι εκτελέστηκαν ή δολοφονήθηκαν.

Στις πολιτικές αυτές αναστατώσεις ο ρόλος του στρατού ήταν πρωταρχικός. Αλλά δίπλα στον στρατό, η συμμετοχή του πολιτικού στοιχείου και του λαού, οργανωμένου σε δήμους στα μεγάλα αστικά κέντρα – Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Θεσσαλονίκη κλπ. – δεν ήταν ασήμαντη. Στις πολιτικές αυτές ταραχές είναι δυνατό να διακριθεί η συνεργασία πολλών και διαφορετικών αντιθέσεων, οι οποίες δίνουν στους αγώνες αυτούς πολλαπλό νόημα: η πάλη ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στους εκπροσώπους των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι ήδη από την προηγούμενη περίοδο αποτελούν την κυρίαρχη τάξη της αυτοκρατορίας, οξύνεται ύστερα από το θάνατο του Ιουστινιανού. Η πολιτική ισορροπία, που είχε επιβληθεί χάρη στα δραστήρια μέτρα των αυτοκρατόρων του 5ου και 6ου αι. και ιδιαίτερα του Ιουστινιανού εναντίον των «δυνατών», διαταράσσεται. Η τάξη των γαιοκτημόνων, η οποία έχει καταλάβει τα ανώτερα πολιτικά και στρατιωτικά αξιώματα, επιχειρεί να πάρει στα χέρια της όλο τον έλεγχο του κράτους και της κεντρικής εξουσίας,

προβάλλοντας τον έναν ή τον άλλο αξιωματούχο ως αυτοκράτορα, χρησιμοποιώντας τον στρατό και τη σύγκλητο, η οποία ξαναβρίσκει τον παλιό της πολιτικό ρόλο. Είναι βέβαια μάταιο να αναζητηθεί στη δραστηριότητα των διαφόρων ομάδων που συμμετείχαν στους πολιτικούς αγώνες, περιεχόμενο προσδιορισμένο από λόγους καθαρά κοινωνικούς ή πολιτικούς και ακόμη λιγότερο πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμα. Ωστόσο, διακρίνεται με αρκετή σαφήνεια η θρησκευτική αντίθεση ανάμεσα στις μονοφυσιτικές συμπάθειες των ομάδων οι οποίες εκπροσωπούν τις περιφερειακές ανατολικές επαρχίες (Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτο, Αρμενία, Ιβηρία) και στην ορθοδοξία των εκπροσώπων των κεντρικών και δυτικών μικρασιατικών και ευρωπαϊκών περιοχών. Οι θρησκευτικές αυτές αντιθέσεις οξύνονται ακόμη περισσότερο γιατί εκφράζουν, σε μεγάλο βαθμό, τις «εθνικές» αντιθέσεις των μη επαρκώς εξελληνισμένων περιφερειακών εθνοτήτων, που αντιδρούν στην ένταξη τους στην όλο και περισσότερο εξελληνισμένη αυτοκρατορία. Δε λείπουν ωστόσο και οι κοινωνικές αντιθέσεις οι οποίες διαφαίνονται σε ορισμένα στρατιωτικά κινήματα, όπως στην περίπτωση της στρατιωτικής επανάστασης του Φωκά εναντίον του Μαυρίκιου: τα κατώτερα, μεσαία στελέχη του στρατού υποστήριξαν τον Φωκά, αντίθετα από τους ανώτερους και ανώτατους αξιωματούχους. Κοινωνικές αντιθέσεις αξεδιάλυτα αναμειγμένες με τη θρησκευτική ιδεολογία προσδιορίζουν, ως ένα σημείο, τη στάση των δήμων στις πολιτικές αυτές διαμάχες. Οι δήμοι δεν έπαιρναν πολιτικές πρωτοβουλίες, αλλά η επέμβαση τους βάρυνε σε πολλές περιπτώσεις στην επιτυχία των σκοπών της μιας ή της άλλης μερίδας. Τα λαϊκά κινήματα στο Βυζαντινό κράτος δεν παίρνουν ποτέ αυτόνομο χαρακτήρα. Είναι κινήματα διαμαρτυρίας εναντίον των πιέσεων, οικονομικών και πολιτικών, και καταχρήσεων των αρχών, οι οποίες υποστηρίζουν τα συμφέροντα της μιας ή της άλλης μερίδας της άρχουσας τάξεως. Τα λαϊκά κινήματα δεν είχαν συγκεκριμένους και σταθερούς πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους. Εμφανίζονται ως βοηθητικές δυνάμεις, υποστηρίζοντας τον έναν ή τον άλλον αυτοκράτορα με την ελπίδα κάποιας κοινωνικής δικαιοσύνης. Έτσι π.χ. μπορεί να εξηγηθεί η στάση του δήμου των Πρασίνων, που απογοητευμένοι από την πολιτική του Φωκά στρέφονται προς τον Ηράκλειο, του οποίου υποστηρίζουν ως το τέλος τις προσπάθειες για κάποια εξισορρόπηση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Η εσωτερική πολιτική και κοινωνική ανισορροπία φθάνει πολλές φορές στην πλήρη αναρχία και διευκολύνει τις επιτυχίες των εξωτερικών εχθρών, οι οποίοι επιτίθενται από παντού και συμβάλλουν με τη σειρά τους στην εσωτερική αποδιάρθρωση.

3) Η άμεση φορολογία

Αννώνα: Τα βασικά έσοδα τους κράτους στηρίζονται στους εγγείους φόρους, εφόσον η γη ήταν η πρωταρχική πηγή του πλούτου. Ο κύριος έγγειος φόρος ήταν η αννώνα που έχει την αρχή της στις έκτακτες εισφορές σε είδος, που επέβαλλε το κράτος για τις ανάγκες του και που από τον 3ο αι. γίνονται όλο και συχνότερες, ώσπου παίρνουν τη μορφή τακτικού έγγειου φόρου από το Διοκλητιανό. Η αννώνα βαραίνει τους πληθυσμούς που ζουν από την καλλιέργεια της γης και συνίσταται στην παραχώρηση στο κράτος υπό μορφή φόρου ενός μέρους εγγείων προσόδων για τη συντήρηση του στρατού, των υπαλλήλων, τον ανεφοδιασμό των πόλεων σε είδη πρώτης ανάγκης.

Άλλες ανωνικές εισφορές: Ένα είδος αννώνης είναι επίσης και η υποχρέωση εισφοράς ειδών στρατιωτικής ενδυμασίας και γενικότερα εξαρτύσεως, στην οποία υπόκεινται όλοι οι φορολογούμενοι, ανάλογα με την περιουσία τους.

Άλλες τέτοιου είδους υποχρεωτικές και τακτικές εισφορές ήταν η υποχρέωση παροχής στο κράτος αλόγων για τις ανάγκες του στρατού, και η παροχή στρατιωτών (τιρώνων) ή ανάλογου χρηματικού ποσού για την επιστράτευση και συντήρησή τους.

Ο κεφαλικός φόρος: Παράλληλα με τους φόρους αυτούς που βαραίνουν τα περιουσιακά στοιχεία των φορολογούμενων, υπήρχε ο κεφαλικός φόρος που βαρύνει το πρόσωπο του φορολογούμενου και φαίνεται ότι επιβαλλόταν τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές όχι μόνο στους αγροτικούς πληθυσμούς, αλλά και στους πληθυσμούς των πόλεων. Το πρόβλημα όμως του κεφαλικού αυτού φόρου, η έκταση, τοπική και χρονική, και ο τρόπος της εφαρμογής του δεν έχουν ακόμη πλήρως διαλευκανθεί.

4) Η έμμεση φορολογία

Η έμμεση φορολογία αφορά κυρίως την κυκλοφορία αγαθών, τους φόρους επιτηδεύματος και τους φόρους κύκλου εργασιών. Ο κύριος φόρος στη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι το «κομμέρκιον» που έχει αντικαταστήσει την παλαιά octava. Το ακριβές περιεχόμενο του «κομμερκίου» δεν φαίνεται καθαρά από τις πηγές. Οι πηγές δεν διευκρινίζουν αν πρόκειται για τελωνιακό δασμό ή φόρο επιτηδεύματος, ο οποίος βαρύνει γενικά τις εμπορικές συναλλαγές. Ωστόσο, φαίνεται ότι είναι όρος που χρησιμοποιείται και στις δυο περιπτώσεις και σημαίνει, ανάλογα με την περίπτωση, άλλοτε τον φόρο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (τελωνίων), άλλοτε τον φόρο επιτηδεύματος επί των εμπορικών επιχειρήσεων, και, κατά τρόπο γενικό, τους δασμούς ή τα τέλη που βαρύνουν τα εμπορεύματα.

Πλάι στο «κομμέρκιον», οι πηγές αναφέρουν συχνά τη «δεκάτη». Συνήθως, ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον φόρο επί της κυκλοφορίας των αγαθών. Δηλαδή, πρόκειται για ένα «κομμέρκιον» με την έννοια του τελωνιακού δασμού, με διατίμηση καθορισμένη στο 10% επί της αξίας των εμπορευμάτων. Συχνά, η «δεκάτη» καταβάλλεται σε είδος. Εκτός από το «κομμέρκιον» αναφέρονται επίσης τα διάφορα διαπύλια (διαβατικά), τα οποία βαρύνουν την εσωτερική κυκλοφορία προσώπων και εμπορευμάτων, καθώς και οι δασμοί που βαρύνουν τα μέσα μεταφοράς, ιδιαίτερα τα πλοία.

5) Διάφορα τέλη – δικαιώματα

Στους αμέσους και έμμεσους τακτικούς φόρους πρέπει να προστεθούν οι διάφορες «συνήθειες», δηλαδή η αμοιβή, την οποία παίρνουν οι υπάλληλοι για την διεκπεραίωση των πολιτών. Συχνά τα δικαιώματα αυτά εισπράττονται προς όφελος του κρατικού ταμείου και μπορούν να καταταχθούν στις επόμενες κατηγορίες.

1. Οι «συνήθειες», οι οποίες δίνονται, από τους αξιωματούχους και τους τιτλούχους, στο προσωπικό των ανακτόρων, την ημέρα της ονομασίας τους

2. Διάφορα δικαστικά δικαιώματα και τέλη, τα οποία καταβάλλονται στους δικαστές, στους δικαστικούς υπάλληλους και στους βοηθούς τους. Ο Λέων Γ' (717-741) και ο Βασίλειος Α' (867-886) κατάργησαν τα δικαιώματα των δικαστών, θεσπίζοντας τη δωρεάν απονομή δικαιοσύνης και αποδοχές για τους δικαστικούς από το δημόσιο ταμείο (σιτηρέσια). Ο Λέων ΣΤ' επαναφέρει τα δικαιώματα των δικαστών, τα οποία ρυθμίζονται από τις δυο νεαρές τους Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου μεταξύ του 945 και του 954.

3. Τα δικαιώματα, τα οποία εισπράττονται από τους φορολογικούς υπαλλήλους. Το «χαρτιατικόν», στην αρχή, εισπράττεται από τους φορολογικούς υπαλλήλους, οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με τη αναθεώρηση των κτηματολογίων και τις φορολογίας. Το ύψος του «χαρτιατικού» ορίζεται από τον Νικηφόρο Α' (802-810) σε δυο κεράτια (1/12 νομίματος) σε κάθε νόμισμα φόρου ή 8,33 % του συνολικού φόρου. Οι εισφορά αυτή, σύμφωνα με τους διακανονισμούς του Βασιλείου Α' και του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου εισπράττεται από το ιδιαίτερο ταμείο του αυτοκράτορος. Έχουν ήδη αναφερθεί οι «συνήθειες» και το «ελλατικόν», που είχαν ενσωματωθεί στον βασικό φόρο, και πρέπει να προστεθούν το «κομοδρομικόν» το οποίο εισπράττεται από τους συλλογείς των φόρων των επαρχιών, το «αεροκρατικόν», το οποίο καταβάλλεται στον εισπράκτορα του «αερικού», και πιθανόν το «οικομόδιον», το «οικολόγιον», το «καπνολόγιον», το «βιολόγιον».

κλπ. Εξάλλου οι τελωνιακοί υπάλληλοι εισπράττουν και αυτοί διάφορα δικαιώματα. Μεταξύ των διαφόρων ποινικών προστίμων, τα οποία παίρνουν χαρακτήρα άλλοτε τακτικής και άλλοτε έκτακτης φορολογίας, ατομικής ή συλλογικής, εξακολουθεί να αναφέρεται το «αερικόν» και προστίθενται το «φονικόν», η παρθενοφρουρία, η «εύρεση θησαυρού» που εμφανίζονται πιο συχνά στις πηγές των επόμενων αιώνων.

6) Οι σκοτεινοί χρόνοι του Βυζαντίου

Η εποχή από το 610 ως τα τέλη του 9ου αιώνα για πολλά χρόνια χαρακτηριζόταν από τους βυζαντινολόγους ως «Σκοτεινοί Χρόνοι του Βυζαντίου». Αφενός, γιατί είναι μια περίοδος για την οποία απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά οι γραπτές πηγές και αφετέρου γιατί η απουσία αυτή δίνει μια εντύπωση κρίσης, παρακμής και κατάρρευσης του βυζαντινού κράτους. Η σταδιακή αποκάλυψη αρχαιολογικών μαρτυριών και η μελέτη των ελάχιστων πηγών έχουν δείξει μέχρι τώρα ότι πράγματι η περίοδος από τα μέσα του 6ου αιώνα ως τις αρχές του 7ου χαρακτηρίζεται από συνθήκες ανατροπής της κατάστασης που υπήρχε στο Βυζάντιο τους προηγούμενους αιώνες (4ο – 6ο αιώνα) και διαμόρφωσης μιας καινούργιας που ολοκληρώθηκε τον 9ο και 10ο αιώνα. Τα χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής δε δείχνουν απαραίτητα μια εποχή παρακμής, αλλά μια κρίση που κατέληξε σε διαφορετικού τύπου οργάνωση του χώρου, των πρώτων υλών, των ανθρώπων και της παραγωγής στο βυζαντινό κράτος, έτσι ώστε οι κάτοικοί του να μπορέσουν να επιβιώσουν και να ικανοποιήσουν τις νέες ανάγκες που εμφανίστηκαν.

Ο 7ος αιώνας, με την αναμφισβήτητα μεγάλη οικονομική κρίση, είχε ως κύρια χαρακτηριστικά την αγροτοποίηση της οικονομίας, την απλοποίηση των σχέσεων παραγωγής και το μετασχηματισμό σε μεγάλο βαθμό της νομισματικής οικονομίας σε ανταλλακτική. Στη διάρκεια του 8ου αιώνα άρχισε, προς απόσβεση των μεγάλων απωλειών της αυτοκρατορίας, η διαδικασία της οικονομικής ανάκαμψης, ανάπτυξης και αναδιοργάνωσης των τομέων της οικονομίας που είχαν ατονήσει (αστική οικονομία). Ο 9ος υπήρξε αιώνας σχετικής ειρήνης και γαλήνης κατά τον οποίο συνεχίστηκε η διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης που ολοκληρώθηκε το 10ο αιώνα, ενώ η νομισματική οικονομία επικράτησε και πάλι.

Το χρονικό διάστημα μεταξύ των μέσων περίπου του 7ου αιώνα και των μέσων του 9ου ήταν περίοδος μεγάλων εδαφικών απωλειών για το βυζαντινό κράτος, το οποίο, ωστόσο, κατάφερε σταδιακά να σταθεροποιήσει τα σύνορά του και να αναδομήσει τη διοίκησή του.

Στις αρχές του 7ου αιώνα οι Πέρσες κατέλαβαν για σύντομο χρονικό διάστημα τις περιοχές της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου. Μια δεκαετία αργότερα, οι Άραβες εμφανίστηκαν ως κυρίαρχη δύναμη στην Εγγύς Ανατολή και μέχρι τον 8ο αιώνα είχαν κατακτήσει και αποσπάσει οριστικά από το Βυζάντιο όλες τις ανατολικές και νότιες επαρχίες του, δηλαδή όλη την έκταση από τη Συρία μέχρι την Ισπανία. Οι Βυζαντινοί, ωστόσο, ως τον 9ο αιώνα είχαν κατορθώσει να διατηρήσουν τη Μικρά Ασία. Οι βόρειες περιοχές του Βυζαντίου γνώρισαν τον 7ο αιώνα την απειλή των Βουλγάρων που ζούσαν στα νότια του Δούναβη, αλλά οι Βυζαντινοί κατάφεραν να αντιμετωπίσουν τις επιθέσεις τους και να κρατήσουν τη Θράκη. Τέλος, το Βυζάντιο έχασε τις δυτικές του επαρχίες στην Ιταλία από την προέλαση των Λομβαρδών (που κατέλαβαν τη Ραβέννα το 751) και των Φράγκων, οι οποίοι τελικά σχημάτισαν μια νέα «δυτική αυτοκρατορία» στην Ιταλία καλύπτοντας πολιτικά τη Δυτική Χριστιανική Εκκλησία. Έτσι το Βυζάντιο κατέληξε να περιλαμβάνει τις περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου (Ελλάδα, Αλβανία και Θράκη) οι οποίες δεν κατοικούνταν από τους Σλάβους και αυτές της χερσονήσου της Ανατολίας (Μικράς Ασίας).

Η απώλεια της Συρίας, της Αιγύπτου και της υπόλοιπης βόρειας Αφρικής σήμαινε για το Βυζάντιο απώλεια όχι μόνο εκτεταμένων αλλά και των πλουσιότερων και σημαντικότερων οικονομικά περιοχών του. Εκεί συγκεντρώνονταν η μεγάλη ιδιοκτησία και η αγροτική παραγωγή, καθώς και μεγάλα αστικά κέντρα που είχαν έντονη και αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα την προηγούμενη περίοδο, όπως η Αντιόχεια και η Αλεξάνδρεια. Η απώλεια αυτή σήμαινε, επίσης, την κατάργηση της ακλόνητης ως τώρα βυζαντινής ηγεμονίας και του οικονομικού ελέγχου σε όλη την έκταση της ανατολικής Μεσογείου.

Ο 9ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από τη σημαντική αύξηση του πληθυσμού της αυτοκρατορίας και, συνεπώς, των εργατικών χεριών. Μια πρώτη αιτία για την αύξηση του πληθυσμού ήταν η σχετική ειρήνευση στο χώρο. Άλλη αιτία στάθηκε η μετανάστευση στο χώρο του Βυζαντίου κατοίκων πρώην βυζαντινών τόπων κατακτημένων από ξένους λαούς (π.χ. Αρμένιους, Βουλγάρους και Χυρραμίτες). Μια τελευταία αιτία ήταν και ο εκβυζαντινισμός και η απορρόφηση ξένου πληθυσμού περιοχών που τέθηκαν υπό βυζαντινό έλεγχο από το **Νικηφόρο Α΄** και το **Θεόφιλο (Σλάβοι, Λατίνοι, Ιλλυριοί και Γότθοι)** που ζούσαν στην Ελλάδα, τη Δαλματία, την Κριμαία και την Αλβανία). Ο μεγάλος αυτός πληθυσμός είχε πλέον άφθονο χώρο προς εξάπλωση και γη προς εκμετάλλευση, χωρίς τον κίνδυνο των τόσο συχνών, τα προηγούμενα χρόνια, επιδρομών και φυσικών καταστροφών. Αυτό έδωσε ώθηση στην

ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, η οποία ήταν ο ασφαλής και σίγουρος τρόπος για την απόκτηση νέου και σταθερού πλούτου, όπως φάνηκε και στους αιώνες που ακολούθησαν.

Η Μεσοβυζαντινή περίοδος παρουσιάζει ιδιαιτερότητες ως προς τη διανομή της γης, καθώς το γαιοκτητικό καθεστώς διέφερε από αυτό της Πρωτοβυζαντινής, αλλά και των επόμενων αιώνων. Στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου (7ο και 8ο αιώνα και ως τα μέσα του 9ου) κυριάρχησε η ιδιοκτησία και εκμετάλλευση γαιών μικρής και μεσαίας έκτασης που συνυπήρχε με τη χρήση των περιορισμένων αριθμητικά μεγάλων κτημάτων. Τα μεγάλα αυτά κτήματα άρχισαν να κυριαρχούν από τον 9ο αιώνα, γιατί εξυπηρετούσαν καλύτερα τις νέες ανάγκες και προοπτικές οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, και εξελίχθηκαν τους επόμενους αιώνες στο κύριο χαρακτηριστικό της αγροτικής οικονομίας.

Στον τομέα της οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, που ήταν και η βάση της βυζαντινής οικονομίας, φαίνεται πως τον 7ο και 8ο αιώνα επικράτησε η τάση απλοποίησης και κρατικού συγκεντρωτισμού όπως και στους άλλους τομείς της οικονομίας. Εκτός από τα αρχαιολογικά δεδομένα, πληροφορίες μας δίνει και μια από τις ελάχιστες πηγές της εποχής, ο «**Γεωργικός Νόμος**». Ως προς την οργάνωση του χώρου του βυζαντινού κράτους, η πηγή αυτή υποδεικνύει ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό αυτής της εποχής την ύπαρξη χωριών, των οποίων τα γειτονικά χωράφια και λιβάδια τα μοιράζονταν ανεξάρτητοι, ελεύθεροι αγρότες. Αυτοί ήταν μικροϊδιοκτήτες – καλλιεργητές που δεν υπόκειντο στον έλεγχο κάποιου γαιοκτήμονα, δούλευαν για λογαριασμό τους, πλήρωναν φόρους απευθείας στο κράτος και μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη γη τους ανά πάσα στιγμή. Κάποιοι αγρότες συγκέντρωναν ιδιοκτησία όχι υπερβολικά μεγάλη αλλά ούτε μικρή (μεσαία ιδιοκτησία) με την αγορά και εκμετάλλευση γης που είχε εγκαταλειφθεί από τους καλλιεργητές της.

Τον 8ο αιώνα, η διαδικασία της δημογραφικής και αγροτικής ανάκαμψης, που ολοκληρώθηκε τον επόμενο αιώνα, φαίνεται πως είχε ήδη αρχίσει να εξελίσσεται. Το τέλος των λοιμών, σχεδόν σε όλη την αυτοκρατορία γύρω στα μέσα του αιώνα, και μια γενική βελτίωση των κλιματολογικών συνθηκών εννόησαν την αύξηση του πληθυσμού και την εξάπλωση της αγροτικής τους δραστηριότητας στις γαίες που μέχρι τώρα ήταν εγκαταλειμμένες ή ανεπαρκώς αξιοποιημένες. Ως τα μέσα του 9ου αιώνα η εικόνα παρέμεινε η ίδια, με τους ελεύθερους μικρούς και μεσαίους ιδιοκτήτες – καλλιεργητές και τους στρατιώτες – γεωργούς να αποτελούν τον πυρήνα της αγροτικής εκμετάλλευσης της γης στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Από

τα μέσα, όμως, του 9ου αιώνα η ισορροπία αυτή διαταρασσόταν ολοένα και περισσότερο ώσπου κατέληξε, το 10ο αιώνα, στην επικράτηση της μεγάλης ιδιοκτησίας (κυρίως ιδιωτικής και εκκλησιαστικής) στην κατοχή της γης.

Τα στρατιωτικά κτήματα

Στη μικρή και μεσαία ιδιοκτησία εντάσσεται και μια ειδική κατηγορία αγροτικών γαιών: τα στρατιωτικά κτήματα, οι στρατείες. Αυτά ήταν καλλιεργήσιμη γη που αναγκαζόταν να προσφέρει το κράτος στους στρατιώτες, σε εποχές έλλειψης χρημάτων, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους. Οι καλλιεργητές αυτών των γαιών είχαν στη συνέχεια υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτικής φύσης υπηρεσίες, κάθε φορά που το κράτος τις χρειαζόταν: είτε με προσωπική ένοπλη υπηρεσία είτε με καταβολή χρηματικού ποσού ικανού να εξοπλίσει και να συντηρήσει έναν στρατιώτη. Τα στρατιωτικά κτήματα φαίνεται ότι άρχισαν να σχηματίζονται από το τέλος του 7ου αιώνα, παρόλο που στις πηγές μαρτυρούνται μόνο το 10ο, και σχετίζονται, αν και δε συνδέονται απαραίτητα, με το θεσμό των θεμάτων.

Ο «Γεωργικός Νόμος» αναφέρει την ύπαρξη και μικρού αριθμού μισθωμένων εργατών δίπλα στους ελεύθερους γεωργούς, που αναλάμβαναν αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, καθώς επίσης και δούλων. Αυτό υποδεικνύει πως υπήρχαν και αγρότες αρκετά πλούσιοι ώστε να μπορούν να αγοράσουν δούλους και να πληρώσουν εργάτες. Ο πλούτος τους προερχόταν από τη συγκέντρωση γης. Οι μεγαλοκτηματίες της εποχής ήταν ιδιώτες, η Εκκλησία και το ίδιο το κράτος.

Τα ιδιωτικά κτήματα

Στο «Γεωργικό Νόμο», αναφέρεται η ύπαρξη μεγάλης ιδιοκτησίας (δηλαδή μεγάλων εκτάσεων γης που ανήκαν σε έναν γαιοκτήμονα), αν και φαίνεται πως ήταν περιορισμένες αυτές οι περιπτώσεις σε σχέση με αυτές της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας. Η μείωση της μεγάλης ιδιοκτησίας οφείλεται στις αλλαγές στη διοίκηση των πόλεων (κατάργηση των *δημοτικών συμβουλίων* και διοίκηση απευθείας από κρατικούς αξιωματούχους διορισμένους στην Πρωτεύουσα), που είχαν ως αποτέλεσμα να μετατοπιστεί το μεγάλο ενδιαφέρον από την επένδυση σε γη σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι, σιγά σιγά χάθηκε η σταθερή τάξη των μεγάλων, αριστοκρατών γαιοκτημόνων των πόλεων της προηγούμενης περιόδου. Ωστόσο, η επένδυση σε γη, παρά τις επιδρομές και τους εξωτερικούς κινδύνους, αποτελούσε μια από τις ασφαλέστερες οικονομικά επενδύσεις, τουλάχιστον για μια

γενιά, και έτσι μεγάλα κτήματα εξακολούθησαν να υπάρχουν. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του γαιοκτήμονα *Φιλάρετου* στο *θέμα Αρμενιακών* στα τέλη του 8ου αιώνα, του οποίου η περιουσία ανερχόταν σε 48 μεγάλα αρδευόμενα αγροκτήματα μεγάλης αξίας και εκατό ζευγάρια βόδια, τα οποία προϋπέθεταν 15.000 ως 20.000 *μοδίους* γης. Τα κτήματά του φιλοξενούσαν επίσης εξακόσια βόδια, οκτακόσια ογδόντα άλογα, μελίτσια και δώδεκα χιλιάδες πρόβατα.

Εκκλησία, κράτος και αστικές γαίες

Δίπλα στα μικρά και μεγάλα ιδιωτικά κτήματα αναπτύσσονταν και μεγάλα κτήματα που ανήκαν στο κράτος και την Εκκλησία. Σε κρατική ιδιοκτησία κατέληγαν οι γαίες που *εγκαταλείπονταν* από μικροϊδιοκτήτες. Η Εκκλησία άρχισε να αποκτά επίσης σημαντική εκμεταλλεύσιμη γη από δωρεές ευσεβών πιστών ή του κράτους. Μια από τις σημαντικές αλλαγές σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο είναι η εξαφάνιση των αστικών γαιών, αυτών δηλαδή που ανήκαν συλλογικά στις πόλεις και αξιοποιούνταν από αυτές με σκοπό την αύξηση των εσόδων του κοινού ταμείου. Με την αλλαγή του οικονομικού και διοικητικού ρόλου των πόλεων αλλά και με τις δημογραφικές αλλαγές (συρρίκνωση του πληθυσμού), οι γαίες αυτές δεν είχαν πια μεγάλη σημασία για τα έσοδα των πόλεων. Απλούστερη και χρησιμότερη ήταν η καλλιέργειά τους από ελεύθερους μικροκαλλιεργητές. Το κτηματολόγιο της εποχής ήταν ο *κώδιξ* ή *τα χαρτία του γενικού* και περιλάμβανε αναλυτική καταγραφή των γαιών κάθε περιοχής και της φορολογικής της υποχρέωσης. Αρχίζε με καταγραφή των γαιών κάθε φορολογούμενου, του χωριού του, του ονόματός του και του ποσού του φόρου που έπρεπε να πληρώσει. Στη συνέχεια, αναγράφονταν τα *ιδιόστατα*, δηλαδή οι γαίες που δεν ανήκαν στο χωριό, τα *κλάσματα*, οι χέρσες γαίες που είχαν περιέλθει στο δημόσιο, και τα *ανέκδοτα*, οι γαίες που καταγράφονταν για πρώτη φορά στο κτηματολόγιο. Το σύνολο των *ψηφίων*, δηλαδή των φορολογικών ποσών μιας περιοχής, αποτελούσε το *ακρόστιχό* της, δηλαδή τη φορολογική της υποχρέωση προς το κράτος. Το κτηματολόγιο αυτό ωστόσο – ίσως λόγω της ταραγμένης ζωής και των μεταβολών στην κυριότητα της γης – δεν είχε αποφασιστικό αποδεικτικό χαρακτήρα αυτή την εποχή, σπανιότατα δηλαδή χρησιμοποιούνταν ως αποδεικτικό στοιχείο σε περιπτώσεις αντιδικίας και δεν του αποδιδόταν ιδιαίτερη σημασία.

Μετά τον 8ο αιώνα, ωστόσο, και κυρίως τον 9ο, όταν η ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας επέφερε μεγαλύτερη ευημερία, η αστική οικονομία σημείωσε μεγάλη πρόοδο, τόσο στον τομέα της βιοτεχνίας όσο και στο εμπόριο. Οι σφραγίδες των κρατικών αυτών

αξιωματούχων που ήλεγχαν το εμπόριο και τη βιοτεχνία εξαφανίστηκαν από το τέλος του 8ου και τον 9ο αιώνα, πράγμα που δείχνει ότι ο κρατικός έλεγχος δεν ήταν πια απαραίτητος για τη ρύθμιση των αστικών οικονομικών δραστηριοτήτων, οι οποίες πια είχαν ξαναπάρει το δρόμο τους μέσα στη γενική ανάκαμψη της οικονομίας.

Όσον αφορά το εμπόριο οι 7ος και 8ος αιώνας χαρακτηρίζονται από την έλλειψη εκτεταμένων εμπορικών δραστηριοτήτων και την ενθάρρυνση στοιχειωδών και απλών τρόπων οικονομικής συντήρησης, όπως η αγροτική εκμετάλλευση της γης. Αιτίες γι' αυτό στάθηκαν η οικονομική και δημογραφική κρίση και το γεγονός ότι οι εχθρικές επιδρομές και οι καταστροφές έκαναν το οδικό δίκτυο του κράτους δύσχρηστο και την επικοινωνία μεταξύ των περιοχών επισφαλή. Αυτό αποθάρρυνε τους Βυζαντινούς απ' το να αναλαμβάνουν τη μεταφορά φθηνών προϊόντων που δεν θα απέφεραν μεγάλα κέρδη. Από τον 9ο αιώνα, η αγροτική οικονομία άρχισε να ανακάμπτει, η βιοτεχνία να αναπτύσσεται ταχέως και το βυζαντινό εμπόριο, εσωτερικό και εξωτερικό, να ανθεί.

Βιοτεχνική δραστηριότητα, αν και μειωμένη, εξακολούθησε να υπάρχει στο Βυζάντιο αυτή την εποχή, αλλά δε γνώρισε τη μεγάλη ανάπτυξη που χαρακτήρισε τους αμέσως επόμενους αιώνες. Τα βιοτεχνικά εργαστήρια αναπτύχθηκαν προς το τέλος αυτής της περιόδου και συγκεντρώθηκαν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και στις ελάχιστες μεγάλες πόλεις που επιβίωσαν. Συντεχνίες βιοτεχνών, οι οποίες επιβλέπονταν από το κράτος, παρήγαν τα χρειώδη για την αυτοκρατορική αυλή και το στρατό, υφάσματα λινά και μεταξωτά, δερμάτινα είδη, κεριά, αρώματα, σαπούνι, αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα και σμάλτο. Τα μεταλλικά εργαλεία και αντικείμενα από μόλυβδο, χαλκό και σίδηρο κατασκευάζονταν πιθανόν εκτός των συντεχνιών.

Από τις λίγες γραπτές πηγές που διαθέτουμε, αντιλαμβανόμαστε ότι κατά τον 7ο και 8ο αιώνα το εσωτερικό βυζαντινό εμπόριο ήταν περιορισμένο σε σχέση με αυτό της προηγούμενης περιόδου, εξαιτίας των συνθηκών που επικρατούσαν. Τα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν αυτή την εικόνα: η εύρεση ελάχιστων βυζαντινών χάλκινων νομισμάτων, που χρονολογούνται μεταξύ του 640 και του τέλους του 7ου αιώνα, υποδηλώνει ότι η κοπή και κυκλοφορία τους αυτή την εποχή ήταν μειωμένη. Δεδομένου, λοιπόν, ότι τα νομίσματα αυτά χρησίμευαν περισσότερο για καθημερινές, μικρές εμπορικές συναλλαγές, η έλλειψή τους υποδεικνύει ότι το εσωτερικό εμπόριο είτε είχε σταματήσει είτε γινόταν σε μικρότερη κλίμακα και όχι με χρήματα.

7) Η αναδιοργάνωση τους κράτους από τους Κομνηνούς

Η αναδιοργάνωση τους κράτους από τους Κομνηνούς συνεχίζεται και συμπληρώνει το έργο που είχαν αρχίσει οι προηγούμενοι αυτοκράτορες και ιδιαίτερα ο Κωνσταντίνος ο Μονομάχος . Κεντρική γραμμή της πολιτικής των Κομνηνών ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας. Η ουσιαστική διαφορά από την πολιτική των προκατόχων τους συνίσταται στο ότι οι Κομνηνοί, εγκαταλείποντας κάθε απόπειρα διευρύνσεως της κοινωνικής βάσεως της εξουσίας, στηρίχθηκαν αποκλειστικά στη γαιοκτητική αριστοκρατία. Πράγματι, η άνοδος των Κομνηνών στην εξουσία εκφράζει ένα είδος συμβιβασμού ανάμεσα στη στρατιωτική και στην πολιτική μερίδα της αριστοκρατίας της γης υπό την ηγεσία των στρατιωτικών.

Μια από τις χαρακτηριστικότερες μεταρρυθμίσεις του Αλεξίου Κομνηνού στην κρατική μηχανή ήταν η δημιουργία κα απονομή νέων αυλικών τίτλων. Άλλωστε, η απονομή τίτλων συνεχίζει την παράδοση της προηγούμενης εποχής αλλά σε καινούριες κοινωνικές βάσεις. Πράγματι, η παραχώρηση τίτλων κατά την προηγούμενη περίοδο κατέληξε στην πλήρη υποτίμηση τους.

Οι τίτλοι του «πατρικίου», του «πρωτοσπαθαρίου», του «σπαθαροκανιδιάτου», του «προέδρου» κλπ., που απομένουν τον 10ο αι. σε ολιγάριθμους ανώτατους λειτουργούς, τον 11ο αι. παραχωρούνται πλέον ή πωλούνται στο μεγάλο πλήθος. Έτσι έχασαν την αξία τους και εξαφανίζονται στον 11ο/12ο αι. Πρόθεση του Αλεξίου Α' Κομνηνού ήταν η δημιουργία ισχυρής δυναστείας. Δημιούργησε νέους ανώτατους τίτλους, που παραχώρησε στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, τα οποία και τοποθέτησε στις ανώτατες θέσεις της κρατικής μηχανής. Για τον αδελφό του Ισαάκιο δημιούργησε το νέο τίτλο του «σεβαστοκράτορας», που παίρνει στην ιεραρχία των τίτλων την πρώτη θέση υποσκελίζοντας τον τίτλο του «καίσαρος». Έτσι μπορεί να δώσει τον τίτλο αυτό στον Νικηφόρο Μελισσηνό, ο οποίος τον είχε βοηθήσει στην κατάληψη της αρχής. Νέοι τίτλοι επίσης δημιουργούνται με βάση τα επίθετα που απονέμονταν άλλοτε στους αυτοκράτορες ή στους νεώτερους βλαστούς της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως: «σεβαστός», «πρωτοσέβαστος», «πανυπερσέβαστος», «σεβαστουπέρτατος», «πανσεβασοῦπέρτατος», «πρωτοπανσεβαστοῦπέρτατος», «εντιμοῦπέρτατος», «πρωτοπανεντιμοῦπέρτατος», «νοβελίσσιμος», «πρωτονοβελίσσιμος».

Βιβλιογραφία:

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. Ζ'

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. Η'

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. Θ'

*** Η Αμαλία Κ. Ηλιάδη είναι φιλόλογος-ιστορικός (Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Βυζαντινής Ιστορίας από το Α.Π.Θ.), Δ/ντρια 5^{ου} Γενικού Λυκείου Τρικάλων**